

NAGY PÉTER:

MÓRICZ ZSIGMOND, A NOVELLAÍRÓ*

Móricz Zsigmond egyedülálló jelenség prózairodalmunkban. Egy írónk sem volt a múltban, aki negyven évi szakadatlan irodalmi működése alatt oly szenvedélyesen törekedett volna a társadalmi jelenségek, problémák nagy lélekzetű regényekben való megjelenítésére, mint ő. A regényíró nagysága azonban bizonyos mértékben árnyékba borítja a novellista Móricz jelentőségét. Pedig Móricz Zsigmond legnagyobb novellistáink közé tartozik, aki a magyar elbeszélést igen jelentős mértékben továbbfejlesztette, számos új és értékes vonással gazdagította. A novellaíró Móriczot óhajtja megismertetni olvasóival ez a tanulmány. Ebből magától értetődően következik az, hogy nem törekszik a teljes Móricz-kép megvilágítására és alapos megvitatására, hanem pusztán azokkal a vonásaival foglalkozik, amelyek Móriczra, az elbeszélések írójára jellemzőek.

* * *

Szenvedéssel, nélkülözéssel és izgalommal teli gyermekkorra a magyar kapitalizmus megizmosodásának periódusára esik, föllépése az irodalomban pedig a kapitalizmus rothadásának, az imperializmus hazai kialakulásának korszakára. Faluról kerül Pestre, azokban az években, amikor a munkásosztály egyre határozottabban szól bele tömegharcaival a politika alakulásába, s a magyar parasztság elsősorban kísérli meg, „hogy elszakadjon a 48-as zászlóval visszaélő, 'nemzeti' pártoktól, és a radikális parasztpárt, Áchim András pártja mögé sorakozva, vegye ki részét az ország politikájából“.¹

Az egyre jobban megizmosodó burzsoázia már kezdi megteremteni ebben az időben saját művészetét: Kiss József és lapja, *A Hét* körül már tömörülnek azok az írók, akik egy városiasabb, polgáríbb irodalom igényét képviselik, bár kezdetől fogva nagy vonzalommal viseltetnek a nyugati burzsoáirodalom megrekedésének jelenségei, elsősorban a dekadencia iránt. A hivatalos szellemi élet, a hiva-

* E tanulmány a „Magyar Klasszikusok“ sorozat egyik legközelebb megjelenő kötetének, Móricz Zsigmond válogatott elbeszéléseinek a bevezetése. Ez indokolja elsősorban témaválasztását és nagyrészt a kötet anyaga határozza el a bizonyító példák körét.

¹ Révai J.: *Ady*. Szikra 1945. 5. l.

talos irodalom azonban görcsösen ragaszkodik elmaradott, kiélt, még a feudalizmustól örökölt mondanivalóhoz és formáihoz, igyekszik elnyomni vagy nevetségessé tenni minden olyan hangot, mely az ország polgárosodása mellett, a feudális uralkodó rend ellen száll síkra. „1900-ban, mikor Budapestre jöttem — írta maga Móricz Zsigmond erről a hivatalos világról —, az itteni irodalmi életet a Prém József neve karakterizálja, mellette költők voltak Lampérth Géza és Jakab Ödön... Irodalmi nívó az *Új Idők*, szerkesztette Herczeg Ferenc... Jókai, Mikszáth s Gárdonyi, mint az utolsó bölények a kiirtásra ítélt rengetegben, valami egészen magános jelenségek voltak. Szürkék és tehetségtelenek iskolakönyv-poézise a színen, önképzőkori verselmények, március 15-iki ódák, soha egyetlen új hang. Pestői Társaság ülést tart minden hónap első vasárnapján, Kisfaludy Társaság minden hónap második szerdáján, ingyen, de üres teremben... S kint, az élet réjtjén lebunkóztak véres tetemei, Reviczky hullája, Vajda János erdei ágakra kifeszített bőre, Tolnai Lajos börtönből alig menthetett rosszhírú cégére... s pláne a bélyegesek, az újságok által feltalált talentumok különös szektája: Ignotus izzása; Bródy Sándor új utakon csapázó, hallatlan erőfeszítése, valami új Szépért, jóért és igazért, aminek jönnie kellett; a nagyszerűen elvetélt és befulladt Kóbor Tamás; a pusztában elpendülő rímek Makai Emilje; a nekünk idegen mámorban felvillanó kedves Heltai Jenő... felszíkrazó fényfoltok egy rothadó világ színén, amely még nem érett meg arra, hogy megteremje és kidajkálja az újat.“²

Ady ebben az időben még a nagyváradi *Szabadság*-nál újságíróskodik, s inkább csak készül arra, hogy kezelje „a viharágyút a butaság, sötétség reáinktornyosuló felhői ellen“.³ Így a Pestre költöző és a hivatalos élet felé tájékozódó Móricz még a teljes sivatagba érkezik, hol a visszahúzódó, szótalan, kevéssé mozgékony ifjúnak sokáig nem lesz felfedezője, se módja, se alkalmja arra, hogy beváltsa önmagának még kisdíák korában tett fogadalmát, hogy író lesz. Pedig lelkében már ott van annak a „számtalan kötetű, szörnyű nagy regénynek“⁴ anyaga, amelyet megírni készül s amelynek feladata lett volna ábrázolni és megmagyarázni az egész magyar életet. Ez a mű — amely talán a nagy polgári irodalmak legnagyobb regényfolyamaihoz hasonlított volna — nem készült, mert nem készülhetett el; megírásának objektív és szubjektív akadályai egyaránt lenyűgözték Móricz Zsigmond tollát, aki pedig erre a feladatra valóban elhivatott volt.

Szubjektíve: hosszú évekig, egészen 1900-ig keresett, kutatott, küzködött, míg megtalálta azt a sajátos tematikát és írói kifejezésformát, amelyben mondanivalóit végre méltóan tudta szóba öltöztetni. Kötötte a korabeli ízlés, az általa is becsült és csodált „bölények“ látás- és kifejezőmódja, az, hogy „folyton a falu úri-osztálya körül járt a tollam, de azt a világot erőszakkal bájosnak, kedvesnek, finomnak, valami normálison felül habszerűen kellemesnek akartam be-

² Móricz Zs.: *Osváth Ernő*, Nyugat 1923. I. 724—5. 1:

³ Ady nyílt leveléből, amelyet a *Nagyváradi Napló* közölt 1901 máj. 22-én.

⁴ Móricz Zs.: *Jókai*, Nyugat 1922. II. 1433. 1.

mutatni... az irodalmat elsősorban szórakoztatónak, valami szebb s jobb világba vezetőnek vettem, az életet valahogy a meglevőnél boldogabbnak akartam megrajzolni: tudatlanul és mégis sémászerűen csak boldog emberekkel és így csak véletlen helyzetekkel kísérleteztem“. ⁵ Ő maga ezt Jókai hatásának tudja be: Jókai volt az első gyermekkori irodalmi élménye, aki saját hivatására ébresztette s akiben hosszú ideig az irodalom alfáját és omegáját látta. Azonban ennél az irodalmi hatásnál is súlyosabb gátló ok volt az a szemellenző, amelyet anyja, a kisparaszt-feleséggé lecsúszott, de minden nyomorúságában is rátartó papleány tett fel gyermekei, elsősorban a legidősebb Zsiga szemére sok téli este meséjén keresztül, s amelynek öntudatlan célja az volt, hogy a saját gazdasági helyzetüktől, apjuk társadalmi helyétől függetlenül a gyermekek magukat állandóan a „középosztály“ tagjainak érezzék, minden jót és szépet ettől a középosztálytól várjanak. Hatalmas, erős láncokat: az apai vágy, az anyai tekintély, a családi hagyomány és a társadalmi szokások kötelekeit kellett Móricznak szétszakítani ahhoz, hogy megtalálja a saját hangját, igyekezzék felfogni és kifejezni a lényegét és értelmét mindannak a nyomorúságnak, szenvedésnek és a belőle sarjadó elkeseredésnek, lázadó dühnek, amelynek az egész magyar társadalomban, de különösen a paraszti világban tanúja volt.

A nagy, az egész társadalom képét adó, mindent megmutató és megmagyarázó regény létrejötteinek objektív akadályait Révai József magyarázta meg: „Hogy Magyarországon a XIX. század végén és a XX. század elején nem a regény, nem a dráma lett reprezentatív nemzeti műfajjá, annak az a végső magyarázata, hogy a magyarországi társadalmi ellentétek *még* nem voltak olyan tiszták, mint Nyugat-Európában és *már* nem voltak olyan tiszták, mint a XIX. század cári Oroszországában. Magyarországon már kifelémenőben volt abból az állapotból, amelyben a fő társadalmi ellentét: az egész nép és a feudális nagybirtok ellentéte; de még nem érte el azt a fokot, ahol a középponti társadalmi ellentét burzsoázia és proletariátus osztály-ellentéte.“ ⁶ Pedig a századforduló utáni évtizedek „a polgári demokratikus forradalom érlelődésének ideje“, ⁷ amikor a rothadó imperializmusba átnövő magyar kapitalizmus s a vele párhuzamosan növekvő, de hatványozottan öntudatosodó proletariátus, meg az egyre erősödő agrárszocialista mozgalmak, valamint a dualizmusnak ezzel járó válságai elemi erővel rázták a félfudális Magyarország roskatag épületét. „De ugyanakkor: nincs egység a demokratikus táborban, a frontok össze vannak keverve, a demokratikus átalakulásban érdekelt osztályok külön-külön menetelnek, zavar van a haladást szolgáló erők táborában, zavar és megtorpanás.“ ⁸

Ezt a zavart és megtorpanást tükrözi Móricz kiúttalansága, konok és reménytelen formakeresése is. A politikai és irodalmi élet margóján, a legkülönbözőbb értelmiségi állásokkal próbálkozva, végül *Az Újság* tudományos és gyermekrovatánál kötve ki, várta az alkalmat a demokratikus átalakulás irodalmi frontjához való kapcsoló-

⁵ U. o.

⁶ Révai J.: *Ady*. Szikra, 1945. 81. l.

⁷ U. o. 4. l.

⁸ Révai J.: *Marxizmus, néplenség, magyarság*. Szikra 1949. 341. l.

dásra, anélkül, hogy erre a lehetőséget átlátta volna. Ő maga mondja, hogy „tehetetlenül, de lelki sóvárgásokkal éreztem magam hozzákapcsolva valami ismeretlen, új lehetőségek világához, s csak a gyujtószikra hiányzott, hogy kirobbanjon belőlem a felraktározott energia“.⁹ Ez az „ismeretlen, új lehetőségek világa“ a polgári demokratikus átalakulás volt: ennek harcosává lesz, amint megismeri az ország demokratizálásáért folyó politikai küzdelmet, s ezzel párhuzamosan megtalálja a hangját. Ehhez pedig nagymértékben Ady segítette. Saját vallomása szerint *A Hortobágy poétája* volt az első Ady-vers, amelyet olvasott, s azonnal felismerte a rokonlelket, megérezte benne a várt „gyujtószikrát“. „Egész testem zsidongott és égett... valaki, aki onnan indult s akkor s úgy, mint én: már azóta folyton a lélekbabonázás, a varázslás áradatával ellenállhatatlanul halad.“¹⁰

Ady előtte járó, fáklyaként világító példája és saját szenvedései mutatják az utat, amelyen haladnia kell. Második kifizia halála után, a legmélyebb kétségbeesésben csendül fel tisztán a sajátos móríci hang: megírja a *Hét krajcár*-t, mely megnyitja számára a *Nyugat* hasábjait s megnyeri Ady barátságát. Először maga sem érti, hogy mi az elbeszélés mindenkit lenyűgöző újsága, míg apja egy véletlen megjegyzése rá nem világít. Ekkor érti meg, hogy „Ott, az életnyomórúságnak olyan mélységében jártam, hogy elszakadt a fonál, mely a Közrend köldökéhez fűzött“:¹¹ a nyomórúságnak ez a leplezetlen és ugyanakkor szeretettel, részvétellel, felháborodással teljes bemutatása valóban megszakított minden kapcsolatot, mely őt a XX. század első évtizedének feudálkapitalista közrendjéhez, a Tisza Istvánok, Herczeg Ferencék, csendőrsortüzek és kivándorlási ügynökök világához fűzte: rátalált, hogyan kerülheti el azt, hogy „felszikrázó fényfolt“ legyen „egy rothadó világ színén“ s lángolása ne csak jelezze, de rombolja is azt a világot, mely az emberiség, a dolgozó milliók számára csak embertelenséget, szenvedést, nyomort tartogat. Ennek voltak hatalmas eszközei első nagy regényei is, a *Sárarany* (1910), az *Isten háta mögött* (1910) és a *Fáklya* (1918), amelyek éles fénnel világítottak rá a feudális földbirtokviszonyok embertelenségére, minden fejlődést megakadályozó, csírájában megfojtó szörnyűségeire, s a rájuk épült társadalom kicsinyes, torz, műveletlen és hazug életére.

Ezt ismeri fel benne Ady Endre mindjárt az első kötete megjelenésekor, s a fegyvertársat üdvözli Móríciban, „aki egyedül fölér egy forradalmi szabadesapattal“.¹² Mint Petőfi Arany Todiját, úgy üdvözli a *Hét krajcár*-kötetet: „Alig tudom a ceruzámat fogni, hogy Móríc Zsigmondot, hogy éppen Móríc Zsigmondot össze ne égessenem toluó nagy, forró szavakkal, képzelések forróságával.“¹²

Az Adyval való baráti, fegyvertársi viszony ettől kezdve megszakítatlan Ady haláláig. Az azonos politikai meggyőződés köti őket össze minden emberi gyöngye fölött, s Ady politikai zsenije ragadja magával a kevésbé tiszta látású, a mult még nagyonis ható erőihez erősebben kötött Móríc Zsigmondot. Ő maga így vall erről:

⁹ Móríc Zs.: *Osváth Ernő*. Nyugat 1923. I. 722. 1.

¹⁰ Móríc Zs.: *Adyról*. Nyugat 1923. II. 538. 1.

¹¹ Móríc Zs.: *Jóka*. Nyugat 1922. II. 1434. 1.

¹² Ady E.: *Móríc Zsigmond és egy kötet elbeszélés*. Nyugat, 1909. II. 170. 1.

„Ettünk együtt és ittunk együtt és írtunk együtt. Marakodtunk is, veszekedtünk is: elveken soha, eszméken soha: oh, hogy ragadt, mily ellenállhatatlanul magával, mint az örvény, s én hogy úsztam boldog sodrában...”¹³ Ugyanezt fejezi ki Ady is, a *Levél-féle Móricz Zsigmondhoz* című versében: „De ott leszek mégis, míg élek mellette, — Készül, mert készítik az én szemfedelem, — De Móricz Zsigmond is megmarad énvelem.” A közös cél kovácsolta őket egységbe, s ehhez a szövetséghez, ehhez a célhoz, mindketten hűek maradtak halálig.

Kettejük szövetségében — ezt Móricz is mindig elismerte — Ady volt a vezető: annyival multa felül a nem kevésbé zseniális Móriczot, amennyivel nagyobb volt a politikai tudatossága, tájékozottsága, műveltsége. Ady szenvedélyesen törekedett a politikai események megértésére, és művészetével befolyásolni kívánta a politikai eseményeket, — Móricztól ez a törekvés, különösen pályája kezdetén távol állott, írói ösztönére bízta magát, s jobbra csak úszott az események és eszmék sodrában, mintsem igyekezett volna azok élére lendülni, az általa is helyesnek látott és elfogadott elvek megvalósításának élenjáró harcosává, vezetőjévé válni.

Politikai fejlődéséhez, öntudatra ébredéséhez és harcos magatartásának kialakulásához nagy mértékben járultak hozzá mindazok az élmények, amelyeknek az addig legnagyobb imperialista rablőháború, az első világháború során tanúja volt.

A kapitalista világ embertelensége, gyilkos kegyetlensége az imperialista háborúban csúcsosodik ki: Móricz ezt meglátta az első világháborúban. Mindjárt a harcok kezdetén a katonák közé igyekezett, hogy nyomon kövesse a háború által a lelkekben okozott változásokat s ezekről gondosan beszámolt. Háborús írásaiban nem egyszer hagyta magát félrevezettetni a külszíntől, az első pillantásra feltűnő látszatoktól, s így többször hangot adott maga is az akkor mindenütt harsogó sovinizmusnak, tetszelgett nem egyszer a gyilkos pusztítások leírásaiban: de legjobb, legérettebb írásai ezidőben is a dolgozó nép képviselőiben testet öltő értékek melletti kiállás, valamint a „tiszturak” butaságának és aljas kegyetlenségének dokumentumai lettek. Világosan látja azt, hogy a nincstelen zsellérembernek nincs nyerni, csak veszteni valója az imperialista háborúban, bárhogy forduljon is az, s a harc az urak érdekében folyik: „Elnézte a suta szőkebajszú embert. Az arca piros volt, a szeme kék. Napszámos ember. S hogy áll itt a haza határán, hogy áll itt a nagy bércék alatt!... S ugyan mit nyerhet, ha a csaták győzelmesen fordulnak?... Azt, hogy hazamehet tovább kapálni a földet... s tovább éldegélni a sovány kenyéren, amelyhez csak azért ragaszkodik, mert gyermekkorától úgy szokta...” (*A kárpáti vihar.*) De megérti azt is, hogy a parasztság a háború végétől jogkiterjesztést követel, hogy mindannyiukban egy érzés dolgozik: „A szegény ember gyereke éppen olyan jó most az ország sok ellenségét pusztítani, mint akár a grófok, meg az ügyvéd urak! Nohát, akkor arra is csak olyan jó lesz a szavazatja, hogy a maga szájaíze szerint intézze az ország dógát.” (*Levél.*)

¹³ Móricz Zs.: *Adyról*. Nyugat 1923. II. 538. l.

A polgári demokrácia követelése magában hordozta a nemzeti függetlenség, az Ausztriától való elszakadás, az ország félgymati helyzetéből való kiszabadításának követelését is. Móricz ezt a követelést is teljesen magáévá tette. A királyi uralom hitványságát, kárteknységát teljes világossággal a háború alatt értette meg (*Kaszások a fák alatt*), bár már előbb is nagy erővel ábrázolta (*Mese a zöld fűvön*).

A nemzeti függetlenség gondolatáért később sem szűnt meg harcolni, s amikor a fasizmus idején Németország egyre leplezetlenebbül törekedett arra, hogy Magyarországgal szemben Ausztria régi szerepét játssza — Móricz az *Életem regényé*-ben (1938) emelte fel intő szavát, széles és mozgalmas képből mutatva meg a nyolevanas évek ábrázolása közben azt a gazdasági és társadalmi zűllést, amelyet az osztrák és magyar uralkodó osztályok szövetsége az ország életében jelentett.

Éppen a háború alatti írásai mutatják meg legjobban osztálykorlátait: Móricz sokszor és nagy meggyőző erővel adott hangot a magyar parasztság, — s különösen élete utolsó periódusában a szegény-parasztság — vágyainak és törekvéseinek. Azonban politikai álláspontjának tisztázatlansága, általában bizonyos közömbössége a politika elvi kérdései iránt megakadályozták abban, hogy valóban az elnyomott osztályok érdekeinek következetes és tántoríthatatlan harcosa legyen: a háború első periódusában is az uralkodó osztályok sovínizmusának uszályába került, s csak a háború elhúzódása, szörnyűségeinek egyre szembeszökőbb megnyilatkozásai, saját harctéri élményei vezették ismét a helyes útra, arra, hogy a dolgozó tömegek érdekeinek következetes irodalmi képviselője legyen. Ekkor előbb a háború, majd kifejezetten a gyilkos imperialista háborút a népre kényszerítő uralkodó osztályok ellen fordul.

Ekkor jut el Móricz az osztályharc szükségességének leplezetlen kimondásáig a *Szegény emberek*-ben. Elmaradott, tudatlan, elbutított s a háború borzalmait által eltorzított lelkű zsellér-hőse szörnyű és értelmetlen gyilkosságot követ el, majd rádöbben arra, hogy rossz helyen harcol, nem az urak háborúja, hanem az osztályharc az, amelyet a szegénységnek meg kell vívnia: „Pedig, hallod — mondta eltűnődve —, én azt mondom neked: nem a muszka van a másik parton... hanem a másik parton vannak a gazdagok... mink vagyunk itt, tudod, ezen az ódalon, a szegény emberek...” S levonja belőle a következtetést is: „Hallod!... milyen ez a világ... Úgy van közöttünk a víz, mint itt... De akik ezen a partján vannak, azok mind egy testvérek, egymást segítik, kedvelik, egykézre kell dógozzanak... aki a másik parton van: az mind le kell lúni...” S nem véletlen, hogy éppen ebben az elbeszélésben jut el írói művészetének egyik csúcsára: a dolgozó tömegek nyomorának és kizsákmányoltságának ábrázolása mellett itt mutat rá legvilágosabban a dolgozók, az elnyomottak forradalom után kiáltó elkésérésére is, s a széles néprétegek követelésének művészi kifejezése adja azt a magával sodró erőt az elbeszélésnek, amely Móricz minden jó írásának sajátja, de amely éppen ebben az elbeszélésben többi írásait is felülmulva jelenik meg.

„Nem a muszka van a másik parton...“ Ettől már csak egy lépés addig, hogy a magyar katona s a muszka katona ugyanazon az oldalon van. Móricz ezt a lépést is megteszi *Kis Samu Jóská*-ban, amelyben az éhes magyar baka nem öli meg az alvó orosz katonát, mert észreveszi, hogy az is éppolyan „az élet harcában megörlődött család-apa“, mint ő és társai, s egy megindító, szívvel, szeretettel ábrázolt kis történetben mondja a háborúra úszító uralkodó osztály szemébe azt a tényt, hogy a magyar s az orosz nép sohasem volt ellenséges egymásnak, s világítja meg a frontok közötti barátkozás kezdetét, amelynek azután olyan jelentősége volt az imperialista háború elleni harcban és a forradalmi gondolat elterjedésében.

A dolgozó tömegek forradalmasodásával állandóan lépést tart, vele együtt fejlődik. A Károlyi-kormány alatt az Alföldön jár s „falut kutat“: kikérdezi az emberek véleményét a politikai helyzet-ről, a földreformról, s azzal jön vissza, hogy a parasztság feltétlenül ragaszkodik a földosztáshoz, politikailag pedig csak a tanácsrendszerű közigazgatást ismeri el magáénak. A közigazgatást, a törvényhozást a parasztok nem tudják másként elfogadni, sőt „elviselni, csak úgy, hogy ők maguk legyenek jelen a törvényhozásnál. Minden község megválasztja a maga képviselőjét. Maga közül, a faluból, akit ismernek, akit számon tudnak tartani, akit felelősségre tudnak vonni és azt is úgy, hogy ha nem felel meg a kötelességének, akkor mondjon le s másikat a helyébe.“¹⁴ A magyar parasztságnak, a magyar dolgozó népnek ezt a követelését a Magyar Tanácsköztársaság valósította meg. Móricz Zsigmond szívvel-lélekkel híve lett a dicső proletárhatalomnak, amely oly nehéz viszonyok között s oly rövid idő alatt virágha borította az „egy parton lévő“ szolidaritását, összedolgozását, s amely a magyar történelem során először harcolt elszántan a „másik parton lévő“ ellen. Móricz lépést tartva az agrárproletáriátussal, lelkesen lép szövetségre az ipari munkássággal és legalább időlegesen elfogadja annak vezetését. Erről tanúskodnak cikkei, amelyeket a Tanácsköztársaság megalakulása után, a „bolsevizmus nagyszerű lendületétől elragadtatva“, a somogyi termelőszövetkezetekről írt. Azonnal átlátja a termelőszövetkezetekben rejlő óriási lehetőségeket, azt, hogy a zsellérség a nagybirtokon életképes szövetkezeteket tud teremteni. „A kisgazdák maguk fogják kérni, hogy a birtokukkal bocsátkozhassanak a szövetkezetbe. Majd látni fogják, hogy a szövetkezeti tagok, akik nekik mindig koldusok voltak, jobban élnek, mint ők, szebb és egészségesebb lesz a lakásuk, lesz fürdőszobájuk és villanyvilágításuk, lesz ruhájuk, ellátásuk, kaszinójuk, újságjuk, könyvük, iskolájuk...“ Egyszóval, előre látja azt az utat, amely a parasztság előtt 1919-ben felderengett, de csak a felszabadulással nyílt meg véglegesen, s amelyen az egyre biztosabb és hátrább léptekkel halad. Látja, hogy ez az élet „mennyivel szebb, boldogabb és nyugodtabb lesz a réginél“, hogy „a kommunizmus... meg fogja hozni az individuum valódi kivirágzásának nagyszerű korszakát“, hogy „Magyarországon... most kezdődik az igazi boldog és emberi élet“.¹⁵

¹⁴ Móricz Zs.: *Népszavazás a földreformról*. Pallas, 1919. 33. l.

¹⁵ Móricz Zs.: *Magyarországon nem hal éhen senki. A Magyar Tanácsköztársaság* 1919. Szikra 1950. 210—12. l.

A Tanácsköztársaság négy és félhónapos uralma alatt Móricz nagyobb alkotásba nem fogott, de ez az időszak győzte meg őt arról, hogy a nép forradalom útján képes lerázni a történelmileg halálra ítélt uralkodó osztályok béklyóját, hogy a dolgozók alkalmasak és képesek arra, hogy saját sorsuk intézését a kezükbe ragadják.

Az első magyar proletárdiktatúra bukása, a dolgozó nép reménytelen küzdelmeinek kudarca mélyen megsebezte Móriczot. A parasztság és értelmiség jelentős részével együtt ő is úgy látja, hogy a munkásosztály elvesztette a lehetőségét annak, hogy a társadalom egészének vezetőereje legyen. Az ellenforradalom a proletárdiktatúra alatti magatartásáért, radikális nézeteiért, a dolgozó nép melletti becsületos kiállásáért többször és súlyosan meghurcolta. Ennek súlyával a lelkén, mintegy belső emigrációba kényszerül, a történelem felé fordul, a multban próbál feleletet találni a magyar társadalmi fejlődés megrekedésére. (*Erdély*, 1921—33, és történelmi novellái.)

Figyelme a birtokos úri osztály, a dzsentri felé fordul, sorsának, mult és jelen életének tanulmányozásába mélyed, hogy a magyar társadalmi fejlődés tévútra siklását éles fénnel világíthassa meg. Meglátja és zseniálisan ábrázolja a dzsentri belső rothadtságát, halálra ítélt voltát: megjeleníti azt a történelmi tényt, hogy ennek az osztálynak már nincs módja és lehetősége arra, hogy visszaforgassa az idő kerékét (*Kivilágos kivirradtig*, 1924), másra pedig nem képes, mert a monopolkapitalizmussal nem veheti fel a versenyt, az menthetlenül eltíporja (*Úri muri*, 1927), vagy szövetségébe kényszeríti (*Rokonok*, 1930). Ez a szövetség pedig a dolgozó nép s ezen belül a parasztság számára egyre fokozódó nyomort, egyre embertelenebb kizsákmányolást, egyre szörnyűbb és kegyetlenebb életet jelent: városban az állástalanság állandóan fenyegető rémét (*Az a félelmes harmadik*), falun pedig a középkori állapotok állandósulását. Az „urak“ számára ez a nyomor adja a lakomák bőségesen folyó zsírját, ez teszi lehetővé kártekonny, here életüket (*Ebéd*).

Valami azonban hiányzik ezekből az írásokból és valamivel több van bennük, mint amit kapni szeretnénk tőlük: ugyanakkor, amikor felrúzzák, felizgatják az olvasót, kielégítetlenül is hagyják. Valahogy feldúlt lélekkel, de elégedetlenül tesszük le ezeket a köteteket. Ennek az oka Móricz világszemléletében rejlik: ugyanakkor, amikor a birtokos osztály felé fordul, s meglátja annak bűnös népellenességét, nem csap át az osztály gyűlöletébe, írása nem lázít, nem forradalmasít közvetlenül. Épp ellenkezőleg: a feudális dzsentri-világ széthullását, elmúlását bizonyos fájdalommal, nosztalgiával szemléli: ugyanakkor, amikor megvetéssel leplezi le ennek az osztálynak semmittevő, here életét, sajnálja is őket, fájjalja elmúlásukat. (*Esőleső társaság*). Ennek eredetét még gyermekségében, papeány-paraszt-asszony édesanyja szemléletében kereshetjük; ideológiai alapja pedig a romantikus magyarság-tudat egy fajtája, mely „faji alapon“ próbált érdekközösséget teremteni elnyomott és elnyomó között, s amelyet a fasiszták oly bőségesen kihasználtak. „Faji öntudata“ volt Ady Endrének is, nála azonban ez sohasem került ellentétbe a plebejus öntudattal, amint erre Révai József rámutatott, hanem csak differenciálta, színezte azt. Móricznál a „faji öntudat“ természetesen sohasem süllyedt a hitleri barbarizmus elfogadásának még a közelébe sem.

Azonban az „osztályfölötti“, „faji“ közösség hamis ideológiájának a befolyása nemcsak újságírói működésében mutatkozott meg, amelynek során többször képviselte az egészségtelen kompromisszum, az ellenforradalommal való kiegyezés álláspontját, de művei kicsengésében, az önmagukat túlélt uralgó osztályok hanyatlásának sajnálatában is gyakran előbukkan, s tompítja hatásukat, zavarja, nyugtalanítja az olvasót, mert nem képes feloldani a reális tények és a hamis ideológia közötti kibékíthetetlen ellentmondást.

Ennek az ellentmondásnak a felodásához végül is a tények maguk vezették el Móriczot. Az 1929-ben kezdődő gazdasági válság, mely mélyen megrázkódtatta a világ minden tőkés államát, Magyarország gazdasági és politikai helyzetét is megingatta. A Bethlen-kormány bűnös politikája következtében a nemzetközi finánctóke saroglyájához kötött ország a krízis minden csapását fokozottan érezte meg: az ipari termelés, a nemzeti védelem több mint harmadával csökkent, az agrárállás katasztrófálisan szélesre nyílt, a munkanélküliség egyre nagyobb méreteket öltött, s az agrárproletariátus helyzete még soha nem látott mélységbe zuhant. Milliók voltak munka nélkül, s akik dolgoztak, azoknak a bére sem érte el a felét az egy-két év előttinek.

A már állandósuló nemzeti nyomor, melynek tetején a fasizmus egyre orvátlanabban kezdte táncát járni Gömbös uralomrajutásával, s a dolgozó tömegeknek felélenkülő és egyre nagyobb méreteket öltő, egyre forradalmibb politikai és bérharcai ébresztették rá Móriczot arra, hogy a választás egyértelmű: a néppel az urak ellen, vagy a nép ellen az urakkal. Természetesen egy percig sem habozott. Állásfoglalása a fasizmus fokozódó térhódítása ellen világos volt: útja a *Boldog ember-től* (1932), a *Betyár-on* (1937) át a *Rózsa Sándor-ig* (1941) világos és tiszta, s újságbeli és szerkesztői harcai a fasizmus kísértéseivel szemben, a Márciusi Front oldalán nem kevésbé tiszteltre méltóak.

A többi népies íróval együtt még nem találja meg a proletariátus szövetségéhez vezető utat — erre az útra haláláig sem talált rá többé —, de nem is fordul ellene soha, minden úszítás ellenére sem lesz munkás-ellenessé. Kiábrándult a kapitalizmusból, de nem tud bízni a munkásosztály vezető szerepében és történelmi hivatásában sem; Móricz ekkor a kibontakozást a „lent világában“, a legszegényebb zsellérség körében keresi. Úgy látja, hogy a zsellérek, pásztorok, szegényparasztnak világa külön, zárt univerzum, amelynek nyelvét, gondolkodását és érzésvilágát nem érthetik meg az „urak“, mert mélyen ellenséges a helyzetük, minden esetleges egyéni jóindulat ellenére is (*Barbárok, Tiszazugi méregkeverők*). A kibontakozást innen reméli s a magyar társadalom problémáinak megoldását a szegényparaszti réteg forradalmi megmozdulásától várja, amint ezt a Rózsa Sándor-regények világosan bizonyítják. Ugyanakkor pályafutása során először próbál közeledni a proletárokhoz Csibén, egy kis, a bizalmába férköző lumpenproletár-lányon keresztül. Az osztálytudatos munkásságig nem jut el, csak a budai külváros zagyva elemeinek karcoskarcoltszerű ábrázolását oldja meg: innen ezeknek az írásoknak kiegyensúlyozatlan bizonytalansága, bár legjobb darabjában (*Hurcolkodás*) már a proletárszolidaritás távoli visszfénye tükröződik.

Ez a reménység, a szegényparaszti forradalom felé forduló várakozás természetesen illúzió volt. De előremutató illúzió: a szegényparaszti forradalom reménye alkalmas lett volna arra, hogy előkészítse Móriczot a felszabadulás utáni politikai fejlődés befogadására.

Ezt már nem érte meg, meghalt 1942 őszén, miután élete utolsó éveiben „lázasan tevékenykedve fordít hátat a világnak“,¹⁶ a *Kelet Népe* körül próbálva összekovácsolni a népiesek egyre inkább széthulló frontját. Bármily tiszteletreméltó volt is e tevékenység — hiszen a segíteni akaró jószándék, a tettere kész, egységes csapat igénye működött benne, — a népies mozgalomnak s a magyar demokratikus tábornak nem sokat használt: a személyi kapcsolatok és kölcsönös jószándék feltételezésén alapuló beteg kompromisszum politikai tudatosságának és képzettségének hiányaiból eredt, s nem egyéni sajátja volt, hanem a népies tábor számos jóhiszemű tagjával osztozott benne.

Végigpillantva Móricz Zsigmond útját, s a politikai csalódások, sikertelenségek sorozatát, melyben élete során része volt, azt kell-e mondanunk, hogy működése, bár irodalmunkat remekművekkel gazdagította, politikailag eredménytelen, sikertelen volt? Nem, ezt nem mondhatjuk. Regényei és elbeszélései nem lennének remekművek, nem jelentenék a magyar kritikai realista irodalom csúcsát, ha — hiányosságaik, ellentmondásaik ellenére is — nem lennének telítve előremutató, progresszív vonásokkal, ha az irodalom frontján nem a demokratikus tábor akkori és mai harcát erősítenék. Minden műve valóban hozzájárult ennek a harcnak a továbbviteléhez, kifejlesztéséhez — az úri világ leleplezésével, a parasztságban rejlő értékek felmutatásával a maga idején hozzájárult az értelmiség, sőt a parasztság bizonyos rétegeinek az öntudatosításához, ma pedig hozzásegít mindnyájunkat ahhoz, hogy népünk multbeli életét jobban, alaposabban megismerhessük, történelmi fejlődését világosabban megérthessük. Ezért tartozik legnagyobb haladó írónk közé, s ezért érdemes arra, hogy műveit a szocializmus felé fejlődő dolgozó népünk szeresse és olvassa.

* * *

Móricz Zsigmond életműve a magyar társadalomnak eddig irodalmunkban nem ismert gazdagságú képét adja. Saját kora szerette őt a paraszti élet írójává szűkíteni. Kétségtelen, hogy életműve legjobban sikerült, legidőtállóbb része a vidéki, sőt a paraszti élet ábrázolása. Gyermekkorának és ifjúságának élményanyaga, mely szinte minden művében nyomon követhető, a Tiszahát falvaihoz s az Alföld kisvárosaihoz kötötte. Azonban művei sohasem válnak néprajzi múzeumná, sohasem a folklorisztikus különlegességeket keresi, hanem mindig a tipikus egyént, akit tipikus helyzetekben általános jelentőségűvé növel. Ő maga e leszűkítés ellen mindig műveivel harcolt — és sikerrel: akár az első világháború előtti kisvárosi intelligencia kéne gondolkodunk (*Isten háta mögött*), vagy a millenium úri osztályának felejthetetlen ábrázolására (*Úri muri*, *Betyár*), akár a két világháború közötti krízisévek közhivatalnokainak korrupciójára (*Rokonok*), vagy az akkori budapesti középosztály vergődésére (*Az asszony beleszól*),

¹⁶ Révai J.: A „népiesek“ széthullása. *Marxizmus és magyarság*. Szikra 1946. 137. l.

világos lehet előttünk, hogy Móricz magát mindig az egész magyar élet ábrázolójának tudta és akarta. S ezt novellái is világosan bizonyítják: elég az *Esőleső társaság* vagy az *Ebéd* mellett csak a *Reggeli kaszinó-zásra*, a *Gyermektelenekre* és a Csibe-novellákra utalnunk. Nemesak a paraszti élet írója volt, de paraszt-író a szó legjobb értelmében: az egész magyar társadalmat a parasztság — s írásai jelentős részében a szegényparasztság — szemszögéből látta és örökítette meg.

Föllépése idején éppen ez a paraszti szemlélet, a paraszti világ addig nem ismert bensőségű és hitelű feltárása jelentette a legnagyobb újságot. A századfordulónak, s a XX. század első éveinek polgári és dzsentri társadalma teljesen hamis fényben kívánta látni a paraszti életet. Problémátlan idilli világot láttak, a népszínművek világát, ahol vígan dalolja a műdalokat a zsellér csakúgy, mint a basaparaszt, s mindenki jó egyetértésben dolgozik látástól vakulásig, hogy lehetővé tegye a nagybirtokosok here, fényűző életét. Jókai és Gárdonyi nemesebb eszközökkel, a szegénység iránti több együttérzéssel ábrázolta a parasztságot, mint az akkori irodalom közlegényei, de meg sem közelítették az azt feszítő társadalmi erők rajzát. Ez a szemlélet még Mikszáth paraszti írásain is uralkodik, bár a valóságos problémák már át-átködlenek sorain. Móricz azonban a falu legmélyéről jött, az alvégről, ahol hét krajcárt napok hosszát nem lát együtt az asszony, gyomrában az éhezések emléke, orrában az egész télen beszögelt ablakú házak hideg bűze, s hivatásának érzi, hogy ezt az olvasó világ szemébe kiáltsa olyan erővel, hogy meg nem hallottá senki sem teheti. Irodalmunkban elsőként tárja fel a falu társadalmát széthasogató osztályellentéteket, azt a tényt, hogy zsellért és kulákot mélyebb szakadék választ el, mint a zsíros parasztot és a grófot: elsőként mutat rá, hogy a falu legjobb erői fulladnak meg a magyar feudálkapitalizmus gyilkos szorításában, teljes kiúttalanságában.

Paraszti, vidéki írásainak központi problémája mindig a magyarországi polgári-demokratikus forradalom egyik főkérdése, a földkérdés. A feudális földbirtokviszonyok robbantják ki a *Sárarany* tragédiáját csak úgy, mint az *Uri muri*-ét vagy a *Rózsa Sándor*-regényekét, — mégis a földbirtokosság és a parasztság közvetlen szembenállásával elbeszéléseiben ritkán találkozunk. Még ott is, ahol a cselédasszonyt közvetlenül állítja szembe a földbirtokos feleségével, nem a minden mögött meghúzódó földkérdésen csattantja össze szenvedélyeiket, hanem egy látszólag semleges, sőt a földbirtokosnének előnyös területen, a néphigiéne, a babonák elleni harc mezején (*A kondás leg-szennyesebb inge*). A logika szerint, tudásunk szerint a „nagyságos asszonynak“ van igaza a gyermekkezelés terén s nem a cselédasszonynak, de mi is olyan gyűlölettel kísérjük a novella végén a földbirtokosné lépteit, mint az anya, aki azt hiszi, hogy ő verte meg szemmel a magzatát. Miért? Mert ugyanakkor, amikor a kis parasztgyermeket beássák a földbe, hisz nincs kire bízni még szülei dolgoznak, a birtokos-csemetét a rózsalugashól az első szélfúvásra szobájába küldik, saját gramofónján játszani; mert míg a disznóknak modern beton-medencét építenek, a cselédség ágvaiban csak rongyok vannak ágynemű helyett. Mert az ujjongó, boldog, vírításra készülő tavaszi természet művészi leírása sokszorosára fokozza az ártatlan kisgyermek halálának kegyetlen igazságtalanságát; mert az elbeszélés minden

sorából sugárzik, hogy a kisbaba haláláért csak úgy, mint minden halálért, nyomorúságért ebben az országban, ők, a higiénikus, a gyermekeikre vigyázó, de mindenkit könyörtelenül elnyomó és kiszipolyozó birtokosok a felelősek. S nem lesz dunyha az ágyon, nem lesz tudás a fejekben, míg hárommillió koldús koldús marad, s verejtékük árán a felső párezer duskál.

A paraszti tárgyú elbeszélések egyik alaptémája a kizsákmányolás. Már látja, hogy az ország, ha torzan, ha felemásan is, de rátért a kapitalizmus útjára, s ezen az úton a szegényparasztság egyre inkább a kulákok minden előzőnél embertelenebb, kegyetlenebb kizsákmányolásába kerül. Azonban Móricz ezt is legtöbbször emberi érzelmek és indulatok áttételein keresztül ábrázolja. A *Csatában* például világos, hogy nem két ember, de két osztály tűz össze Erzsi és Klári között, s ezt az író gondosan aláhúzza a munkafolyamat leírásával, sőt a táj — a saláta-tábla — ábrázolásával is. „Kényes a káposzta, mint a kisasszonyok!” — mondja Erzsi s szimbólummá nő a káposzta, amelyet elfojtana a dudva, ha a zsellérlány munkája nem adná meg számára a lehetőséget az élethez. Ez a rendkívül reális, tárgyi szimbólum végighúzódik az egész íráson. Erzsi vétő kapája akkor borítja ki az első kényes palántát, amikor Klári születő szerelmét ügyes szavaival szerencsésen kivégezte; mert bár már belenyugodott — hiszen bele-született, sose látott vagy hallott mást, — hogy az ő munkája eredménye a nagygazdalanýé legyen, de sokszorozott erővel támad fel ellene, mikor az „fajtájabeli”, egy dolgozó kisparaszt legény után nyújtja ki a kezét. S az író ugyan a saláta-dudva szimbólum-pár erőltetésével egy pillantra megzavar s nem látjuk tisztán, ki mellett foglal állást, de az egész novella menetével és kifejlesztésével világossá teszi, hogy a szegényparasztok mellett áll, mert az igazi emberi értékeket — munkabírást, értelmet, humort — képviselő zsellérlánynak, Erzsinek juttatja a legényt.

Ha a dzscentri iránt egy ideig táplált is bizonyos hamis nosztalgiát, a kulákság megítélésében különösen a háború után teljesen egyértelmű. Látja és ábrázolja mindazt a nyomort és megalázást, amit a zsírosparasztok kegyetlen kizsákmányolása jelent a zsellérek számára; látja és ábrázolja azt, hogy az erkölcsi értékek hordozói a szegényparasztok a kulákok erkölcselenségével, züllöttségével, alattomos gyávaságával szemben. Lehet-e jobban jellemezni a kulákokot, mint azzal a pár szóval, amit az *Égi madár* elején ad a férj szájába Móricz: „— No elég mán arra a szekérre; a lúnak is élni kell. Nem ember az, hogy el lehessen nyúzni.” Nem világítja-e meg ez az egy nyilatkozat az egész jellemet, s nem vet-e éles fényt összes viszonyulásaira? Ez magyarázza házasságát is: a szép zsellérlányt ágy és asztal körüli olesó és takarékos cselédnek hozta, akit — ha nem is annyira, mint a lovat — szintén kímélni kell, jobban mint a bérest, hisz az övé; s végül e mondat durva kegyetlenségében nincs-e benne már eleve az a hideg gyávaság, amelylyel Mihály vesztére tör, amint terhére van?

Vagy gondoljunk a *Disznótor* jelenetére, ahol az apja iránti szeretet tüze fokozza az írónak a dolgozó iparos-ember mellé állását, szemben a szavát többszörösen megszegő, mégis gögös, rátarti kulákkal, aki még a fogadásban is igyekszik megrövidíteni a szegényebbet.

Ez az acsargás, ez az embernek ember ellen való áskálódása, vicsorgó kenyéririgysége az, ami a legjellemzőbb következménye a kapitalista kizsákmányolásnak, s amely Móricz minden írásában megjelenik. Különös erővel és szenvedéllyel ábrázolja a kapitalista társadalom eltorzult arcát, mert a kizsákmányolásnak egyik legbrutálisabb, legszemérmertlenebb s legelterjedtebb formáját látja és írja meg: a kulák-kizsákmányolást, mely a szerzésért, a haszonért, a többi fölébe kerekedésért mindenki, akár saját gyermeke életén, boldogságán is hajlandó keresztülgázolni. Ez teszi az apát saját lánya ellenségévé (*Sustorgós, ropogós tafotába*), s képessé arra, hogy annak kevés jövedelméből magának részt követeljen; ez viszi rá a kevély kulák-asszonyokat, hogy a zsellérnek pénzért se adjanak tejet, amikor talán egy gyerek élete, egészsége forog kockán (*Judith és Eszter*); s ez rontotta meg a zsellérgyerekek ösztönét is annyira, hogy inkább hosszában fűrészeljék el a vályút, csak a másik se használhassa azt (*Birkaitató válu*). Ez, a kereset, a nyereség utáni loholás teszi érzéketlenné, durvákká az embereket, képtelenné arra, hogy a kultúra értékeivel törődjenek (*Ki a tanyára*) s ez annyira eltorzítja a szegényember lelket is, hogy akár saját halála árán, de megpróbálja „kienni“ a kulákat a vagyonából (*Tragédia*).

A kizsákmányolás következtében egyre fokozódó embertelenség eluralkodásának motívuma mellett van még egy téma, mely végigfut Móricz életművén, hol az első vonalba törve, hol csak a háttérben színezve, mélyítve el a rivaldák előtt lejátszódó eseményeket. Ez pedig a nők helyzete a társadalomban. Móricz maga is látta ezt, s *Életem regényében* holmi pszichoanalitikus magyarázatokkal próbálta önmaga és olvasói előtt megvilágítani regényei női világának eredetét. Ez természetesen nem sikerülhetett. De kétségtelen az a tény, hogy Móricz műveiben a nőknek sajátos hely jut: néha harcostársai, legtöbbször ellenfelei a férfinek, legyen az férj, szerető vagy vőlegény, akivel megvívják a maguk harcát s kiküzdik az igazukat. Móricz irodalmi fegyvertársai, a Nyugat köre nem tudott és nem akart más témát elfogadni, mint a magánviszonyulások taglalását. A szerelem kalandjai önmagában elegendő, sőt kizárólagos téma voltak számukra, s Móriczot is ebbe az irányba igyekeztek befolyásolni. Móricz Zsigmondnak sok és nagyon új mondanivalója volt erről a témáról; de a legnagyobb újsága éppen nőalakjainak megformálásában rejlett. Ezen a téren túlment Adyn is, aki még úgy érezte: a nőt harcos élet-tartalom híján kitölti a szerelem, míg a férfi ezzel nem elégedhet meg. Móricznál a nőknek már saját munkájuk, életük, életharcuk van: a magyar földművesasszonyok életén nevelkedett szemmel nem is tudja elképzelni, hogy a nőnek ne lenne meg a saját, — sokszor a férfiénál is fárasztóbb, — munkaköre. De az ő női nemcsak dolgozók, akik a házban és a földeken megállják a helyüket; már valamennyien egy kis magán-forradalmat vívnak, mert megelégték a kettős elnyomást, mert már küzdenek a saját társadalmi helyükért, — ha ez a küzdelem érthető módon csak a család keretén belül folyik is le, s a küzdelem súlypontja sokszor, különösen regényeiben eltolódik is a „nemek harca“, a férfi és nő „örök“ ellentéte reakciós elméletének illusztrálása felé.

A *Kézfogó lesz* Rozija, a *Ki szép, ki jó* Julesája vagy a klagenfurti Zsuzsánna teljes emberek, akik méltán mérhetőek össze a férfiakal s akik össze is mérik az erejüket. Mindegyik elbeszélésben az a döntő kérdés, hogy elnyomott, kiszolgáltatott pária lesz-e az asszony a házasságban, vagy ember, akinek magának is szava van a házban? Ebben a harcban maradt valamikor alul a *Ki a tanyára* asszonykája, pedig az íróval együtt tudjuk, hogy több és értékeesebb ember, mint a pénz után futó brutális, szinte elállatiasodott ura.

Mindezeket a jellemeket, történeteket, eseményeket hatalmas erővel és elevenséggel állítja elénk. Művészetének egyik legnagyobb erőssége emberábrázoló képessége: egy pár vonással, de különösen alakjainak beszélgetésével, egy-egy egész embert, egy-egy életsorsot, egy egész kort tud megeleveníteni. Teljes mértékben áll rá az, amit ő írt Tömörkényről: „Élőszóval volt neki tele az egész természet, élőszót csapott a fülébe minden szellő, megírni való drága magyar szót: így nem szerette soha senki a szegény magyar élőszavát, mint ez a szelídnézésű, rádermedő gondolkodó pillantású ember, aki minden élőszóra rezonált és mind meg akarta és mind meg tudta írni.”¹⁷ Hogy az élőszó megelevenítésének ez a sajátos móríci technikája milyen tökéletes eredményekre vezet, arra elég, ha a *Mari néni*t vagy a *Debreceni embert* idézzük emlékezetbe. Tudjuk, hogy Mórícz fiatal-ságától haláláig állandóan járta az országot, s fáradhatatlanul jegyzett a piacokon, a földeken, a kunyhókban s a palotákban; egy fiatal író, Böződi György meg is írta egyszer, hogyan kerekedett elbeszéléssé egy, a jelenlétében lefolytatott párbeszéd, anélkül, hogy Mórícz érezhetően hozzátett volna valamit, pusztán azzal, hogy a beszélgetésből kiemelte, felmutatta a lényegest.

Írásainak különös hitelt és mélységet adott az ország és a nép elmélyült ismerete, amelyet fáradhatatlan és szakadatlan országjárása közben szerzett: ennek során gyűjtötte össze azt a határtalanul gazdag élményanyagot, amelyre támaszkodva bizton alkothatott: minden leírt esemény, megszólaltatott alak mögött a nem azonos, de hasonló élmények, tapasztalatok, megfigyelések tömege sorakozik, amelyek mélységben gazdagítják, színezik a papírra vetett történetet. S Mórícz nem állt meg a jelenkor, a környező élet tanulmányozásánál: belemerült a múlt, a történelem s a nemzeti irodalom tanulmányozásába is, mert tudta, hogy csak ezen keresztül értheti meg a jelen mozgalmait, eseményeit. A közel- és a távoli múlt egyaránt foglalkoztatta: ennek az érdeklődésének köszönhetjük nagyszerű regényeit a XVII. századi magyar világról (*Erdély*) csakúgy, mint történelmi elbeszéléseit (*Mese a zöld fűvön*), vagy a magyar kapitalizmus kifejlődésének (*Életem regénye*), a millenium világának hú és hiteles rajzát (*Uri muri, Betyár.*)

Ha írásait stiláris szempontból próbálnók csoportosítani, közöttük igen jelentős helyet foglalnának el az „ellessett párbeszédék”, amelyek egy-egy utcasarkon vagy a földeken, moziban, vagy a piacon csapódtak az író fülébe, s teremtő művészete sorsokat, életkeket tudott belőlük alakítani. Különösen írói pályájának kezdetén szinte élesen válnak ketté elbeszélései, egyfelől az „ellessett párbeszédekre”, másfelől viszont a kikerekített, sőt kicirkalmazott, poénre felépített novellákra.

¹⁷ Mórícz Zs.: *Tömörkény István*. Nyugat 1917. I. 829. l.

Ezt a technikát, az anekdóta, sőt az adoma technikáját, az előtte-járó nagyoktól, Jókaitól és Mikszáthtól tanulta; még Jókai édeskés elérékenyülése leng a *Hét krajcár* keserű sorai között is, s *A vizit* emberlátása, témaalakítása közeli rokona Mikszáth írói módszerének. Ugyanakkor már tudatosan törekedett arra, hogy túlnőjön ezeken a stílus- és szemlélethagyományokon; ennek a törekvésnek saját vallo-másai mellett egyik legjobb bizonyítéka a *Sustorgás, ropogós tafo-tába*. A novella indulása olyan, mint egy népszínmű színpadleírása, mint Baksay Sándor egy falusi írásának az eleje. Hófehérre meszelt, szalmafedeles házikó, rajta kelepelő gölya, tornác, leánder, köcsögök, csuprok — „itt lakik maga a boldogság.“ De a második bekezdés már bevisz bennünket a házba, ahol Philemon és Baucis helyett egy önzés-től, pénzvágytól eltorzult arcú és lelkületű öregembert találunk, aki saját gyermeke testén át is csak a maga hasznát keresi. S az elbeszélés utolsó képe újra kivisz bennünket, s a satírárt végsőkig fokozva, újra bemutatja „az emberi boldogság, jóság, a mese utolsó kedves fészket.“

Ennek a tudatos stílus-törekvésnek meg is lett az eredménye. Kialakította sajátos stílusát, amely nagy lépést jelentett előre a magyar elbeszélő próza történetében, mert a kritikai realizmusnak magyar földön legmagasabb csúcsára jutott. Ezen az úton különös jelentősége volt az írói riportnak. A riport móríczí válfajának jellemző példája a *Gyermektelenek*; nyugodtan idesorolhatjuk a *Tiszazugi méregkeverőket* is. Természetesen az egyéni stílus kialakítá-sának útja nem volt sem problémátlan, sem zsákutcáktól mentes: e zsákutca legjelentősebbje számára a naturalizmus volt. Sokáig küz-dött vele, és számos kisebb-nagyobb írásának horderejét, hitelét csökkentette azzal, hogy a karcolat szűken értelmezett, perspektívát-lan keretei között tartotta; sokszor kísérletezett beteges különösségek, visszataszító, nem tipikus, de „érdekes“ jelenségek megírásával. Művészi nagyságának bizonyítéka, hogy bár a kortárs „műértők“ sokszor éppen e hibái miatt ünnepezték, s vissza akarták szorítani a naturalista ábrázolás levegőtlen műtőjébe, Mórícz ki tudta magát szakítani onnan, és megtalálta az utat a realista ábrázolás felé. A rea-lista ábrázolás győzedelmeskedik legjobb irodalmi riportjaiban is. Az anekdótikus novella, az „ellessett párbeszéd“ s az írói riport lényesőin áthaladva, mindegyik technikáját tökéletesen elsajátította s a külön-böző technikák kiegyensúlyozott ötvözetét hozva létre, alakította ki sajátos elbeszélőstílusát, amelynek párja nincs irodalmunkban. E stílus jellemzője az a látszólag hideg, objektív megfigyelés, a megveszteget-hetetlen szem technikája, mely mögött mindig ott lappang — sokszor csak egy jelzőben, egy igelakban árulva el magát — az érző szív, a kizsákmányoltak, az elnyomottak mellett pártot fogó író.

Stílusának legnagyobb újsága rendkívül magasfeszültségű drámai-sága. Elődeinek történelmi tablókát vagy meghitt otthonokat festetőő, az állóképet kedvelő stílusával szemben, kortársainak a lélektani bonyodalmakban kéjjel vájkáló, de a társadalmi környezetről meg-feledkező vagy azt tudatosan tagadó „analitikus“ írásaival szemben Mórícz minden regénye, minden elbeszélése egy-egy kis, de tökéletes dráma, melyben a társadalom egy-egy lényeges problémája izzik. Stílu-sának drámaisága lépten-nyomon kiütözközik: az, hogy kerüli a hosszas

leírásokat, s inkább a beszédmodor, vagy a gondolatok hű ábrázolásával festi le az egyént, a kort, a tájat, a társadalmat; az, hogy szereplőinek szavai sohasem csak szavak, de mindig cselekedetek, melyek előrelendítik a cselekményt, — mind a drámai írásmód megnyilvánulásai, de egész írói szemlélete, műveinek kompozíciója, szerkezete is alapvetően drámai. Témáit általában közvetlenül a végkifejlet előtt, a tragikus vagy kómikus pillanatban ragadja meg, s a lehető leg-rövidebb időbe sűrítve, e sűrítésen keresztül a szenvedélyeket szinte emberfelettivé növesztve állítja elénk. Még nagylélegzetű, távolibb időközöket átfogó írásaiban is kerüli a hétköznapiak, a „közbeeső idő” leírását; azt a legszükszavúbban jelezve rohan az események egy-egy esomópontja felé, s azoknak részletes ábrázolásán keresztül tárja föl a jellemeket, a környezetet, a multat, a jövőt. Ez a nagyíramú, drámai előadás az egyedül megfelelő formája azoknak a társadalmi feszültségektől terhes regényeknek és novelláknak, amelyeket Móricznak hivatása volna kimondani.

Móricz alkotóművészetének ezek a vonásai minden írását magasan kortársai fölé emelik; ez adja meg számukra azt az életteremtő és lendítő erőt, amellyel mélyen be tudják fészkelni magukat az olvasó agyába és szívébe. Ez: a nép mellett való szenvedélyes állásfoglalásnak és a klasszikus magyar novella technikájának a drámai tárgyalásmóddal való egybeolvasztása tette számára lehetővé, hogy a magyar elbeszélőprózát addig el nem ért, sem azóta felül nem múlt magaslatokra vigye.

Emberábrázolásának legjellemzőbb sajátága az, hogy csodálatos biztonsággal teremt alakjaiban típusokat. De vajjon igaz-e ez? Tipikus-e az, hogy a koldús krajcárt ad az asszonynak, akitől kéregetni akar? hogy a nekidühödött fiak hosszában keresztülfürészelik az örökségként rájukmaradt birkaitatóvályút? hogy a legény az egyik leánynak udvarol s a másikat veszi feleségül? mindez nyilván nem gyakori, nem általános, sőt elég különös első hallásra. Azonban Móricz mindig tudta, — vagy legalábbis biztos művészi ösztönnel megvalósította — azt, hogy hősei csak akkor válnak igazán típusokká, csak akkor tudnak az elvont, sematikus ábrázolás veszélye nélkül életteli, színes és gazdag egyéniségekké formálódni, ha az általuk megjelenített tipikus tulajdonságok az egyéni sajátosságok s magatartás gazdag színeiben jelennek meg. Minden írásának hőse egy-egy társadalmi osztály vagy réteg tipikus képviselője: Mihály „úr” tipikus, parasztleányból felcseperedt vasúti alkalmazott, Kis János tipikus szegény zsellérember, azonban mindegyikhez közelebb lép az író s rámutat viselkedésének, gondolkodásának azokra az egyéni sajátosságaira, amelyek a tipikus magatartásnak egyszeri, sajátos, személyhez kötött megnyilatkozásai, s amelyek ezt az irodalmi alakot kiemelve az átlagosságból, éppen alkalmassá teszik arra, hogy valóban egy típus megismerését legyen. A *Ki szép, ki jó* Mihályja valóban a hajdani vasúti alkalmazott tipikus gondolkodását tükrözi, amikor nem hajlandó parasztlányt feleségül venni, s akkor is, amikor egy komája ajánlatára utána néz egy „vasúti” lánynak; még az is tipikus, hogy jobban tetszik neki a cifrázkodóbb kislány, szívesebben cicázik vele, de elvenni a másikat, a komolyat, a dolgosat veszi el; azonban az már teljesen egyéni, csak Mihályra jellemző, hogy ezt az utat egy családon

belül, úgyszólván szimultán futja be, s éppen ezzel az átlagostól eltérő pályájával válik tipikussá, mert így élesen és határozottan mutat rá egy egész réteg jellemző magatartására.

Vagy a *Tragédia* Kis Jánosa: vajjon ő az egyetlen zsellérember, akinek eszébe jutott, hogy jó lenne kienni a kulákot a vagyonából? Nyilván nem: ez is általános, szinte automatikus gondolat, melyet a kulák iránti jogos és ösztönös gyűlölet, s az örökös, generációról-generációra öröklődő éhség együttesen táplál; de ennek megvalósításával egyedül csak Kis János próbálkozik, próbálkozhatik meg, az a nagyétű, de soha ki nem elégített ember, akinek élete egyetlen nevetése s minden álma feneketlen étvágyából ered.

Móricz tipikus hősei tehát éppen azzal válnak körüljárható egyéniségekké, hogy a típus határain belül maradnak ugyan, de gondolkodásukban vagy cselekvésükben számos egyéni, személyhez kötött tulajdonságon keresztül messze túlnőnek az átlagon és a típus kiemelkedő képviselőivé válnak. Talán nem tudatos nála, de ösztönösen megvalósítja azt, amit Gorkij követelt, hogy „az igazi művészet többé-kevésbé mindig túlozza a valóságot”.¹⁸ Móricz művészi zsenialitásának egyik legszebb bizonyítéka, hogy megtalálja, ki tudja tapintani a típust az abszurdtól elválasztó határvonalat s azt sohasem lépi át; ugyanakkor olyan fokú szenvedéllyel, vággyal vagy gyűlölettel tudja megtölteni alakjait, amely hitelessé teszi cselekvéseiknek messze az átlagoson túl futó pályáját. Ezek a vonásai: tipikus és egyéni helyes, biztos érzékű vegyítése, a reális tények szükségszerű költői felnagyítása, a drámai előadásmód csakúgy, mint a tárgyilagos megfigyelés és a szenvedélyes feldolgozás — csodálatos melegségű és árnyalati gazdagságú nyelve mellett, — Móricz stílusának irodalmilag leginkább előremutató vonásai. Ezek az azok a vonások, amelyek mai irodalmunkat is előrelendítetik a szocialista realizmusnak a magyar hagyományokból való szerves kifejlesztése útján. Még messze mögötte vagyunk Móricz írásművészetének éppen az átlagosnál nagyobb tipikus hős megteremtése területén. Móricz tipikus alakjai nagyon gyakran negatív előjelűek, még akkor is, ha az író együttérzése kíséri őket (mint a *Birkaitató válú*-ban vagy a *Tragédia*-ban): de ő nem fél ennek ellenére sem negatív tulajdonságaikat emberfelettivé növeszteni, éppen azért, hogy a társadalmi viszonyok torzító, embertelenítő hatását hitelesen, reálisan ábrázolni tudja. Mai irodalmunknak még nem sikerült ugyanezt pozitív előjellel megvalósítani, nem jutottunk még el odáig, hogy irodalmunkban leküzdjük azt az elmaradást, amelyet valaha Gorkij fogalmazott meg: „A mi reális eleven hősiünk, az az ember, aki a szocialista kultúrát teremti, sokkal magasabb, sokkal nagyobb elbeszéléseink és regényeink hőseinél. Az irodalomban ezt a hőst még nagyobbnak és még megkapóbbnak kell ábrázolni; ez nemcsak az élet, hanem a szocialista realizmus követelménye is...”¹⁹

Korábban említettük, hogy Móricz magát az egész magyar élet ábrázolójának tudta és akarta. Annak ellenére, hogy sok új, ismeretlen területet tárt fel a magyar irodalom számára, hogy mind technikai, mind tematikájában rengeteg újat hozott, a teljes magyar élet

¹⁸ Idézi A. I. Szoboljev: *A lenini tükröződési elmélet és a művészet*. Szikra 1949. 23. l.

¹⁹ Idézi A. I. Szoboljev: u. o.

ábrázolásáig sohasem jutott el. Móricz irodalmi működése világviszonylatban a proletárforradalmak idejére esik: föllépése az 1905-ös forradalom után történik, halála a második világháború harmadik évében éri utól. Nem kétséges, hogy a korszak magyarországi viszonyai nem kedveztek annak, hogy egy, a parasztság mélyéről felvetődő író, akit minden fiatalkori élménye a faluhoz köt, megismerkedjék a proletariátussal. Éppen ellenkezőleg: mind az irodalmi közvélemény, mind a Nyugat köre igyekezett Móriczot minden erejével eltávolítani a politikai érdeklődéstől, a magánviszonyulások őszinte és nyers, de kizárólagos ábrázolójává „növeszteni“. Ennek tudhatjuk be azt, hogy korai műveiben Móricz a proletariátusnak csak kizsákmányoltságát látja, de szervezettségében rejlő erejét nem (*Jószerencsét*), hogy az agrárszocialista mozgalmaknak is csak halk visszfénye vetődik egy-egy írására, de hogy lényegében vak volt mindkét irányban.

Jelentősége irodalmunkban így is óriási s a novellaíró Móricz é is hatalmas. Legnagyobb kritikái realistánk, aki a korabeli társadalomnak s a múlt világának széles és mély tükörcépét igyekezett adni. Az elbeszélést a magyar irodalomban ő emelte ki a csillogó anekdotázás medréből, hogy a dolgozó nép harcának, vágyainak, reményeinek hatalmas tükrévé tegye. Mind víziójával, mind stílusával felemelte és kitágította a magyar elbeszélés határait: előkészítette arra, hogy új, szebb életünk, „az individuum valódi kivirágzásának nagyszerű korszaka“ visszatükrözésére alkalmas eszköz legyen mai íróink kezében.